

भारतातील शेती क्षेत्रावरील अवलंबित्व

डॉ. योगेश बाबासाहेब कवडे

शेख अहमद महिला कला महाविद्यालय,

हर्सूल औरंगाबाद

प्रस्तावना:

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राद्वारे अनेक लोकांना रोजगार प्राप्त होतो. “भारतामध्ये जवळपास ५८.२ प्रतिशत कार्यशील लोकसंख्या कृषी व्यवसायामध्ये कार्यरत आहे.” भारताचा लोकसंख्येच्या बाबतीत जगामध्ये दुसरा क्रमांक लागतो तेव्हा या वाढलेल्या लोकसंख्येसाठी अन्नधान्याचा मुबलक पुरवठा कृषी क्षेत्रातून मुबलक प्रमाणात होतो. प्रा. स्वामीनाथन यांच्या शब्दात “बंगालमध्ये १९४२-४३ च्या सुमारास पडलेल्या भयंकर दुष्काळाच्या छायेत भारताला स्वातंत्र्य मिळाले, परंतु स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर उत्पादन वाढविण्याच्या दृष्टिने केलेले प्रयत्न व हरितक्रांतीचा परिणाम यामुळे भारत सद्य स्थितीला अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण राष्ट्र आहे. “भारताच्या आर्थिक पाहणीनुसार “सन १९५०-५१ ला असलेले अन्नधान्य उत्पादन ५०.८ मिलीयन टन वरून सन २०१२ २०१२ मध्ये २४६.२ मिलीयन टन इतपत वाढले आहे.” एकंदरीत भारतीय कृषी क्षेत्र हेच भारताच्या आर्थिक महाशक्तीच्या वाटचालीतील बलस्थान आहे. परंतु भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेसमोर आजही बरीच आव्हाने आहेत. भारतीय कृषीतज्ञ डॉ. स्वामीनाथन यांच्या मते “कालची शेती पारंपरिक, आजची शेती आधुनिक व उद्याची शेती शाश्वत असे समीकरण असून उद्याची शेती करतांना आधुनिक तंत्राचा वापर करून पारंपरिक शेतीला शाश्वत बनविणे काळाची गरज आहे.” त्यासाठी क्रांतीकारक बदल करून उद्याची शेती कमी खर्चाची, बिनकर्जाची अधिक उत्पादनाची व उत्पन्नाची तसेच कमीत कमी जोखिमीची कशी राहिल यासाठी शेती व्यवसायाचे व्यवस्थापन, शेतकऱ्यांना योग्य मार्गदर्शन, नियोजन संभाव्य बदल लक्षात घेऊन धोरण निश्चिती करणे आवश्यक आहे.

भारतीय समाजाचे शेतीवरचे अवलंबित्व :

अप्रगत देशातील शेतीची उत्पादन क्षमता कमी असते. याचे कारण तेथील आर्थिक मागासलेपणा, विशिष्ट प्रकारची सामाजिक परिस्थिती होय. अप्रगत अर्थव्यवस्थेत बहुसंख्य लोक शेतीसारख्या प्राथमिक उत्पादनात गुंतलेले असतात. एकूण राष्ट्रीय उत्पादनातही अशा प्रकारच्या उत्पादनाचे

प्रमाण अधिक असते. राष्ट्रीय उत्पन्नापैकी १३.९ टक्के (२०११-१२ नुसार) उत्पन्न शेती व्यवसायातून निर्माण झाले. आशिया, आफ्रिका आणि मध्य-पूर्वेकडील देशांमध्ये एकूण लोकसंख्येपैकी २/३ ते ४/५ लोक शेती व्यवसायावर उपजीविकेसाठी अवलंबून होते. विकसित देशात शेतीवर अवलंबून राहण्याचे प्रमाण कमी असते. सर्वसाधारणपणे अविकसित अर्थव्यवस्थेत शेतीवर अवलंबून राहण्याचे प्रमाण जास्त असते. अशा प्रकारच्या शेती व्यवसायात अतिरिक्त लोकसंख्या गुंतलेली असते. ती संख्या कमी केली तरी शेती उत्पादनात घट होत नाही. भारत हा एक विकसनशील देश असल्यामुळे भारतात ५८.२ टक्के लोक शेती व्यवसायात गुंतलेले आहेत. अविकसित अर्थव्यवस्थेत शेती व्यवसायाखेरीज इतर क्षेत्रात रोजगारसंधी मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध नसतात.

शेतीचा आकार व उत्पादकता (Farm Size and Productivity):

शेतीचा आकार हा शेती करण्यासाठी महत्त्वाचा घटक आहे. कारण शेतीच्या आकारावर आर्थिकता मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असते. शेतीचा आकार आणि उत्पादकता ह्यात परस्परसंबंध आहे. भारतात उपलब्ध असलेली शेतजमीन व लोकसंख्या हे दोन घटक जुळत नाहीत. जमिनाचा पुरवठा स्थिर असतो. लोकसंख्या मात्र वाढत आहे. परिणामतः जमिनीची मागणी वाढून धारण क्षेत्रांचा आकार लहान होत जातो. अशा जमिनीच्या लहान तुकड्यावर आधुनिक पद्धतीने शेती करणे परवडण्यासारखे नाही. कारण नवीन उत्पादन तंत्र, संकरित बी बियाणे, रासायनिक खते, प्रभावी औषधांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर करणे शक्य होत नाही. त्यामुळे शेतीच्या उत्पादकतेवर प्रतिकूल परिणाम होताना आढळत आहे. भारतातील शेतीच्या अल्प उत्पादकतेचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे शेतीचा अत्यंत लहान आकार होय. शेतीच्या लहान आकाराच्या संदर्भात दोन बाजू दिसतात. एक म्हणजे धारण क्षेत्राचा लहान आकार व दुसरे म्हणजे लहान धारण क्षेत्रे एकाच ठिकाणी नसून अनेक खेड्यांमध्ये विखुरलेली आहेत. पहिला प्रश्न पोटविभागणीचा आहे, तर दुसरा प्रश्न विखंडनाचा आहे.

धारण क्षेत्राची पोटविभागणी प्रत्येक पिढीतील वैयक्तिक शेताचा आकार सातत्याने कमी होत जाणे दाखविते तर धारण क्षेत्राचे विखंडन धारण क्षेत्राची निरनिराळ्या ठिकाणी झालेली पसरण दर्शविते. शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने शेती उत्पादन फायदेशीर तर व्हावीच, पण व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने सुलभ उत्पादनाच्या दृष्टीने मोठ्या प्रमाणावरील शेती फायदेशीर वाटते. शेवटी लहान आकाराची शेती करावी की मोठ्या प्रमाणावरील शेती करावी, हे शेतीतील उत्पादन व उत्पादकतेवर अवलंबून आहे.

जमीन धारणा क्षेत्र :

धारण क्षेत्राच्या आकारमानावरून त्या देशातील शेतीची उत्पादकता, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न व राहणीमान ह्यासंबंधी अंदाज करणे शक्य होते. जपानचा अपवाद वगळता धारण क्षेत्राचा कमी आकार असणाऱ्या देशात कृषीची उत्पादकता कमी आहे. पण येथे हे लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे की, शेतीची उत्पादकता केवळ धारण क्षेत्राच्या आकारमानावर अवलंबून नसते तर हवामान, पर्जन्यमान, सिंचन व्यवस्था, विपणन व्यवस्था, दळणवळणाची वाहतुकीची साधने, विद्वमतीतील उच्चावचने, बाजारभाव, हमी किंमत, शेतकऱ्यांचा स्वभाव, त्यांचे साहस इत्यादी अनेक घटकांवर अवलंबून असते. तरीपण भारतातील धारण क्षेत्राचा आकार लहान आहे ही वस्तुस्थिती नाकारून चालणार नाही. भारतातील धारण क्षेत्राचा इतर देशांच्या धारण क्षेत्राशी तुलना केल्यास भारतातील धारणक्षेत्राचा सरासरी आकार इतर देशांच्या तुलनेत कमी आहे हे पुढील तक्त्यावरून स्पष्ट होते.

१९७० मध्ये आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील धारण क्षेत्राचा सरासरी आकार

अं.क्र	देश	धारण क्षेत्राचा सरासरी आकार (हेक्टरमध्ये)
१	ऑस्ट्रेलिया	१९९३
२	अमेरिका	१५८
३	ब्रिटेन	५५
४	बेल्जियम	८.४
५	युगोस्लाविया	५.०
६	भारत	२.३
७	जपान	१.०

आधार: IndianAgriculture in Brief (1980)

वरील तालिकेवरून स्पष्ट होते की, जपानचा अपवाद वगळता जगातील अनेक देशांतील सरासरी आकारापेक्षा भारतातील धारण क्षेत्राचा सरासरी आकार बराच लहान आहे. सर्वाधिक सरासरी आकारमान (१९९३) ऑस्ट्रेलियाचा आहे. त्या खालोखाल अमेरिका दुसरा व ब्रिटेनचा तिसरा क्रम लागतो. जपानमधील धारण क्षेत्राचा सरासरी आकारमान (१.०) भारतातील सरासरी आकारमानाच्या निम्म्यापेक्षाही कमी आहे. भारतातील धारण क्षेत्राचा आकार भारतातील धारण क्षेत्राच्या आकारावरून भारतातील कृषीवर लोकसंख्येचा किती ताण आहे आणि धारण क्षेत्राचे परिमाण किती लहान आहे, ह्यासंबंधी कल्पना येते. भारतातील धारण क्षेत्राच्या वितरणाचा आकार पुढील तक्त्यातून अधिक स्पष्ट होतो.

भारतातील धारण क्षेत्राचा आकार

अं.क्र	धारण क्षेत्रे गट	१९७०-७१ धारण क्षेत्राची संख्या (लाखात)	१९९०-९१ एकूण धारण क्षेत्राशी प्रमाण	धारण क्षेत्राची संख्या लाख (लाख हेक्टर)	एकूण धारण क्षेत्राची प्रमाण
१	सीमांत धारण क्षेत्रे (१ हेक्टरपेक्षा कमी)	३६०	५१	६२०	५८
२	लहान (२ हेक्टर ते ४ हे.)	२४०	३४	३४०	३३
३	मध्यम (४ हेक्टर ते १० हे.)	८०	११	८०	०७
४	मोठे (१० हेक्टरपेक्षा जास्त)	३०	०४	२०	०१
एकूण		७१०	१००	१०६०	१००

स्रोत Ministry Agricultural Statistics at a Glance (१९९४)

वरील तालिकेवरून महत्वाची व उदबोधक माहिती स्पष्ट होते

१. १९७०-७१ मध्ये १ हेक्टरपेक्षा कमी आकाराची धारण क्षेत्रे एकूण धारण क्षेत्राच्या ५१ टक्के आहे. १९९०-९१ मध्ये हेच प्रमाण ५८ टक्के पर्यंत वाढलेले आहे.
२. सुमारे ३४ टक्के धारण क्षेत्राचा आकार १ ते ४ हेक्टर इतका दिसून येतो (१९७०-७१), हेच प्रमाण १९९०-९१ मध्ये ३३ टक्के आहे. ह्या प्रमाणात अल्प घट दिसत आहे.
३. ११ टक्के धारण क्षेत्राचा आकार ४ ते १० हेक्टर इतका आढळतो. (१९७०-७१) तर ७ टक्के (१९९०-९१) मध्ये दिसते. या प्रमाणात अलीकडील काळात घट होताना दिसते.
४. मोठ्या धारण क्षेत्राचा आकार केवळ ४ टक्के १९७०-७१ मध्ये दिसते तर १९९०-९१ मध्ये तो घटून १ टक्के झाला आहे.

सीमांत व लहान धारण क्षेत्राचा एकत्रितपणे विचार केल्यास एकूण धारण क्षेत्राच्या ८५ टक्के (१९७०-७१) तर १९९०-९१ मध्ये ९१ टक्के धारण क्षेत्र आढळते. सर्वाधिक धारण क्षेत्र या गटात समाविष्ट आहे. धारण क्षेत्रांचे दोन गट अधिक उद्बोधक आहेत. एकूण धारण क्षेत्राच्या (१९९०-९१) १५ टक्के धारण क्षेत्र आढळते तर १९९०-९१ मध्ये हेच प्रमाण केवळ ८ टक्के राहिले आहे. भारताच्या निरनिराळ्या घटकराज्यांतील धारण क्षेत्रांचा सरासरी आकार भिन्न भिन्न दिसतो. एकूण भारतातील धारण क्षेत्राचा सरासरी आकारमान ६.५ एकर आहे.

सारांश:

कोणत्याही क्षेत्राच्या विकासाला त्या क्षेत्रात उपलब्ध असलेले वातावरण, त्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांच्या जाणिवा व दृष्टिकोन यांना महत्त्व असते. या दृष्टिकोनातून भारतीय अर्थव्यवस्थेतील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांकडे पाहिल्यास या वर्गाच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनात अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या गटातील बहुसंख्य शेतकरी हे गरीब निरक्षर, परंपरा रूढी यांनी जखडलेले, दैववादी व स्थितीशील आहेत. सद्यःस्थितीला जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर शेतीकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन व्यावसायिक स्वरूपाचा नसून उपजिवीकेचे साधन असा असल्यामुळे कृषी क्षेत्रातील आरिष्टाचा सर्वात जास्त प्रभाव अल्पभूधारक शेतकऱ्यांवर पडत आहे.

भारतातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना शेतीतून पुरेसा रोजगार प्राप्त होत नाही. त्यामुळे त्यांची श्रमशक्ती मोठ्या प्रमाणात वाया जात आहे. शेतीचे निसर्गावरील अवलंबित्व, बारामाही पाणीपुरवठ्याचे अल्प प्रमाण व शेतीतील हंगामी स्वरूपाची कामे यामुळे बहुसंख्य अल्पभूधारक शेतकरी वर्षातून बरेच दिवस बेकार राहतात. त्याचप्रमाणे यांच्या सरासरी धारणक्षेत्राचा आकार हा कमी आहे व यात तुलनेने अधिक शेतकरी काम करीत असतात. यामुळे अशा शेतकऱ्यांची उत्पादनक्षमता कमी असते. यादृष्टिने जमिनीचे अल्प क्षेत्र, त्यावर अवलंबून असणारे मोठे कुटूंब, अन्य क्षेत्रात रोजगाराच्या संधीचा अभाव या कारणांमुळे अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचा आर्थिक स्तर घसरला आहे.

संदर्भ :

१. मिश्र जय प्रकाश, २००७, कृषी अर्थशास्त्र, साहित्यभवन पब्लिकेशन, आगरा. पृ-१८
२. सिंग एस पी, २००५, आर्थिक विकास एवं नियोजन, एस चंद्र अंड कंपनी लि., नई दिल्ली. पृ-३५
३. अरोरा आर.सी., (२००५), Development of agriculture and allied sector, S chand And Company Lim., Delhi. p.n 16
४. Agriculture Census २०१५-२०१६, Department of Economic and Statistics, Ministry of Agriculture, India.
५. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१९-२०, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई
६. लांजेवार नरेंद्र (संपा) (२००७). शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या: चिंतन आणि उपाय, सुमेरु प्रकाशन, पुणे.
७. Agricultural Census 2010-11, Department of Economic and Statistics, Ministry of Agriculture, India.
८. कुलकर्णी भुजंगराव, (२००१), मराठवाड्यातील दारिद्र्य आणि त्याचे निवारण, दुर्बल घटक व समाजकल्याण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
९. ढवळे अशोक, (२००७), शेती क्षेत्रातील अभूतपूर्व अरिष्ट व उदारीकीणाचा विदारकपरिणाम, सुमेरु प्रकाशन, मुंबई.
१०. देवदत्त, २०१०, शेतीचा प्रश्न आणि सत्ताधारी, सत्याग्रही विचारधारा, पुणे.